

Centrul de Istorie a Imaginarului

INSULA
Despre izolare și limite
în spațiul imaginar

Colocviu interdisciplinar
organizat de Centrul de Istorie a Imaginarului
și Colegiul Noua Europă

19-20 martie 1999, sediul NEC

Volum coordonat de
Lucian Boia
Anca Oroveanu
Simona Corlan-Ioan

Colegiul Noua Europă

SERIA DE PUBLICAȚII RELINK

INSULA. Despre izolare și limite în spațiul imaginar
Copyright © 1999 - Centrul de Istorie a Imaginarului și
Colegiul Noua Europă

ISBN 973 – 98624 – 3 – 8

TOMBOUCTOU: ORA^aUL – INSULĂ ÎN AFRICA NEAGRĂ

SIMONA CORLAN- IOAN

Africa Neagră, la începutul secolului al XIX-lea, nu mai era pentru europeni *terra incognita* a^a cum fusese America, dar imaginea sa rămânea vagă. Pete albe acopereau harta centrului continentului, iar conturul coastelor era încă incert. Descrierile peisajului african sînt în primul rînd construcții fantasmagorice și mai puțin compoziții pornind de la date climaterice, topografice și botanice reale. Ființe fantastice populau continentul și unele dintre ele încă mai semănau cu monștrii despre care povestise Herodot sau cu cei ce țineau companie diavolilor în gravurile medievale. Africa rămăsese printre puținele spații încă neexplorate, de izolarea ei fiind în bună măsură responsabil imaginarul. De-a lungul veacurilor, în mentalul colectiv european, deșertul Sahara, care părea a secționa continentul, a fost reprezentat ca o barieră de neînvins. Cînd primele expediții venind dinspre Europa au reușit să-l traverseze, Africa sud-sahariană a continuat a fi imaginată ca inaccesibilă, de această dată datorită climei considerată de nesuportat pentru omul alb, pădurilor virgine populate de animale feroce și nu în ultimul rînd datorită canibalilor pe care numai acest spațiu rămas neexplorat îi mai putea ascunde. Imaginarul a stimulat însă și dorința de explorare. Aventurieri, oameni de știință, ofițeri și comercianți aflați în slujba guvernelor lumii au "forțat" granițele continentului convinși fiind că vor găsi aici și insule de bogăție și de civilizație. Frumoasă de departe, oribilă de aproape, Africa îl sperie pe omul alb. Monstruozitatea și frumusețea paradisiacă

sînt cele două atribute în funcție de care se va construi în mentalul colectiv reprezentarea acestei lumi înainte de a fi cunoscută. Pe tot parcursul secolului al XIX-lea descoperirea treptată a continentului negru a fost însoțită de aceste două tipuri de reprezentări ce se regăsesc încă în Antichitate. Cei ce povestesc despre călătoriile în spațiul misterios al Africii Negre încearcă să convingă lumea europeană că merită să se angajeze cu toate forțele în cucerirea acestui spațiu, dar și că această "expediție" nu va să fie deloc uoară.

Harta, aproape albă a Africii Negre, a stimulat imaginația europenilor care o vor desena cu deșerturi și oaze de verdeață, cu lanțuri muntoase încărcate de zăpezi eterne, cu păduri imposibil de explorat, cu ape ce își schimbă cursurile în funcție de informațiile transmise de cîte un negustor arab întîlnit dincolo de Sahara, cu orașe strălucind de bogăție sau țări unde domnește deplină armonie politică și socială. Legenda continentului bogat a fost amplificată spre mijlocul secolului al XVIII-lea de către administratorii coloniali și negustorii de sclavi ce doreau să atragă atenția Europei asupra beneficiilor care ar rezulta din cucerirea sau doar din integrarea Africii sud-sahariene în structurile economice. Ea este însă mult mai veche datînd cîndva după cucerirea Americii cînd lumii europene îi plăcea să creadă că și necunoscuta Africă ascunde cel puțin tot atît de mult aur cît se zvonea că ar fi umplut visteriile spaniole și portugheze din Lumea Nouă. Mirajul aurului îi atrage pe europeni chiar și după ce vor deveni stăpîniți continentului african. La începutul secolului XX mai pleacă spre Africa expediții ai căror membrii sperau să se îmbogățescă descoperind prețiosul metal undeva într-o zonă încă puțin explorată.

Unul din locurile din Africa imaginate ca un alt El-Dorado sau ca întrupare a lumii perfecte, un Paradis terestru dintotdeauna căutat, era *Tombouctou*- orașul visat cu atîta intensitate în Europa încît a fost recreat. Și în acest caz izolarea a stîrnit imaginația. Pînă în 1828 nici un european nu va reuși să pătrundă în Tombouctou și să ofere informații detaliate despre cetatea sudaneză. Cei ce porniseră să-l

caute "otiau" cã asupra lui domneote interdicþia religioasã apãratã de stãpînii tuaregi imaginaþi ca unul dintre cele mai sîngeroase popoare ale deertului , cã era centrul cultural al întregii Africi, cu universitãþi oi biblioteci încã din secolul al XII-lea oi cã ar fi avut o istorie îndepãrtatã , fapt ce putea pãrea cel puþin bizar avînd în vedere cã oraul se afla într-un spaþiu unanim considerat ca neavînd istorie. ai mai "otiau" cã Tombouctou era cel mai important centru comercial, loc de întîlnire al negustorilor din cele douã Africi separate de deert unde singurul etalon de schimb era aurul oi cã ar fi avut o arhitecturã perfectã, moschei oi palate cum nu existau nicãieri pe continent. Imaginarul este în acest caz fabulaþie presupunînd o realitate, dacã nu totdeauna paralelã, atunci cel puþin deconectatã de la real. Nici atunci cînd francezii devin stãpînii oraului, iar scoaterea din izolare pare a-l face sã nu mai aibã secrete, imaginile construite cu mult timp înainte, cînd Tombouctou nici nu era fixat cu precizie pe hartã, se dovedesc a fi mult mai puternice fãcînd imposibilã ieirea din legendã.

Pînã la cãlãtoria lui Mungo Park (1805), Tombouctou îi schimbã locul pe hãrþile Africii urmãrind fantasmile autorilor sau informaþiile mediate. Reprezentãrile oraului s-au construit în strînsã legãturã cu cele ale fluviului despre care se presupunea cã se afla undeva în apropiere. Pe harta desenatã de P.Forlani în 1562 Tombouctou este figurat în partea de vest, foarte aproape de zona de coastã, într-un spaþiu cuprins între un deert (*Gogdem Deserto*) oi fluviul Niger. Îl gãsim ocupînd aceiaoi poziþie oi în 1570 pe harta lui Mercator . La mijlocul secolului al XVII-lea P.Duval îl aazã tot în apropierea coastelor vestice reprezentîndu-l nu ca o simplã cetate, ci ca un mare regat. Guillaume de l'Isle, la 1707, îi "acordã" oi el titlul de regat, dar îl deplaseazã puþin spre interiorul continentului (*15 grade latitudine septentrionalã*) oi îl reprezintã ca pe o "insulã" izolatã la nord, vest oi est, de deert. În partea sudicã *Regatul Tombouctou* este scãldat de apele unui fluviu, care de aceastã datã este identificat cu Senegalul.

Tot pe malurile Senegalului îi fixează locul și Michel Ardanson, pe harta desenată în urma celei de a patra călătorii în Africa întreprinsă între 1749 și 1754.

Pe alte hărți Tombouctou își găsește locul pe malurile Nilului. Confuzia îi aparține lui Ibn Battuta¹ și datează din secolul al XIV-lea fiind perpetuată de geografi arabi și europeni pînă către 1800. Așezarea în apropierea Nilului sporește misterul locului imaginat ca un mare regat sau ca un oraș prestigios și bogat denumit *Timbuku*, *Timbuctoo*, *Tombut* sau *Tombouctou*. Izvoarele și cursul Nilului reprezentau una dintre necunoscutele pe care geografii arabi și europeni încercaseră să le dezlege. De unde venea Nilul? Din Paradis, fără îndoială, răspunseseră arabii. Sau și mai precis din munții *Qmr* sau *Qamar* sau *munții Lunii* cum îi numise Ptolemeu, un lanț muntos imaginat ca fiind acoperit de zăpezi eterne și ascunzînd bogății fabuloase. Datorită lui Leon Africanul europenii află că un braș al Nilului s-ar numi Niger și că apele sale ar scălda Tombouctou:

“Au milieu de la Terre des Noirs passe le fleuve Niger, qui commence dans un désert appelé Seu, d’où il sort d’un grand lac. D’après ce qu’affirment nos géographes, le Niger est une branche du Nil qui se perd sous la terre et en ressort pour former ce lac. Certains disent que ce fleuve prend naissance à l’occident dans des montagnes et coule vers l’Orient pour se convertir en un lac².”

Încă din Antichitate “domeniul” Nilului fusese reprezentat ca întinzîndu-se de la vest către est explicîndu-se astfel și asocierea ceva mai tîrzie cu Nigerul. În primii ani ai secolului trecut, confuzia Nil/Niger încă mai persistă³. În 1819 apărea la Londra relatarea călătoriei

¹ “Tonbouctou, ville qui se trouve a quatre milles de distance du fleuve Nil “, *Textes et Documents relatif a l’histoire de l’Afrique. Extraits tires des Voyages d’Ibn Battuta*, nr.9, Dakar, 1966, p.430

² Jean-Léon l’Africain, *Description de l’Afrique*, Librairie d’Amerique et d’Orient Adrien Maisonneuve, Paris, 1980, p.5

locotenent-colonelului Fitz-Clarence⁴ în care sînt înserate ^oi informații obținute de la Talub-Ben-Jelow, un negustor arab ce însoțea în pelerinajul către Mecca pe cei doi fii ai împăratului din Maroc. Negustorul fusese la Tombouctou- ora^oul centru al comerțului african- ^oi îl asigură pe europeanul avid de informații că el se află în apropierea unui fluviu ce curge către est ^oi se numește *Nil*⁵. Revista franceză *Journal des Voyages* publică o serie de articole pe această temă⁶. Ele sînt fie fragmente din jurnale de călătorie în care se transmit informații provenind de la negustori arabi pe care europenii -călători în Africa- i-ar fi întîlnit, fie articole cu pretenții ^otiințifice elaborate pe baza mai multor date.

Lumea ^otiințifică ^oi politică europeană părea să accepte această identificare, problema ce urma a fi rezolvată era direcția în care curgea acest fluviu. Pe hărțile din secolele XVI, XVII ^oi XVIII *Nigerul / Nilul / Senegalul* era figurat îndreptîndu-se către vest ^oi izvorînd fie de undeva dintr-un lanț muntos, fie dintr-un lac. Cînd Mungo Park povestește că Nigerul curge către est, iar în cursul său final se îndreaptă către sud ^oi se unește cu Zairul sau cu Congo surpriza a fost atît de mare încît multă vreme afirmația călătorului în slujba Angliei a fost negată.

³ Pentru amanunte: André Miquel, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du XIe siècle. Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger*, Mouton Paris -La Haye, 1975, pp.135-140.

⁴ "Journey through India and Egypt. Relation d'un voyage fait par terre en 1817 et 1818 depuis le quartier général du marquis d'Hastings dans l'Inde, a travers l'Egypte, jusqu'en Angleterre etc. par le lieutenant-colonel Fitz-Clarence, Londres 1819", în *Journal des Voyages*, septembre 1819.

⁵ " Quant au Niger, Talub assure que ce fleuve coule vers l'est, ou, pour emprenter son expression, vers la Mecque. Il l'a toujours apelé Nil", Idem, p. 225.

⁶ Aduc spre exemplificare doua articole: "Sur la possibilite que le Niger et le Nil soient un seul et même fleuve", *Journal des Voyages*, juillet, 1820, trad. din Quarterly Review ^oi "Nouveaux documents sur le Nord de l'Afrique interieure et sur le cours du Niger; changemes qu'ils semblent necessiter dans les cartes de cette partie du monde", *Journal des Voyages*, janvier, 1821.

Societățile de geografie, în primii ani ai secolului al XIX-lea, își fac un obiectiv din explorarea cât mai grabnică a cursului fluviului. Interesele economice și politice ale Angliei și Franței în Africa occidentală nu trebuie ignorate într-o încercare de înțelegere a pasiunii cu care lumea științifică pornea în elucidarea acestui mister.

Așezat în apropierea unui fluviu, care ar fi putut fi Senegalul, Nigerul sau Nilul, Tombouctou apare reprezentat în Europa primilor ani ai secolului al XIX-lea ca izolat de deșert într-o Africă la rîndul ei inaccesibilă, un loc unde era aproape cu neputință de ajuns și tocmai de aceea misterios, putînd ascunde o lume perfectă, poate chiar Paradisul căutat dintotdeauna. Informații despre frumusețea și bogăția acestei cetăți ajung în Europa și prin intermediul negustorilor arabi și stimulează imaginația să creeze. Vechile cronicarabe *Tarikh-Es-Soudan* și *Tarikh –El-Fettach* sînt cunoscute tîrziu în spațiul european. Prima ediție a cronicii *Tarikh-Es-Soudan* apare în 1898-1900, la cîțiva ani după ce Franța cucerise Tombouctou, iar cronică *Tarikh-El-Fettach* este publicată într-o primă ediție în 1913-1914. Informațiile despre Tombouctou cuprinse în aceste cronicar pătrund în spațiul european indirect, prin intermediul poveștilor negustorilor arabi repovestite de călătorii europeni, care le auziseră în timp ce însoțeau caravane de-a lungul Africii. Sînt și călătorii europeni mai norocoși, spre exemplu Heinrich Barth, care a văzut cronică *Tarikh-Es-Soudan*, dar indus în eroare de locuitorii din Tombouctou notează în jurnalul său că este vorba despre cronică celebrului autor tombouctian Ahmed-Baba. Cele două cronicar vor deveni surse prețioase pentru călătorii stăpîniți de curiozitate, care pătrund în oraș după instituirea stăpînirii franceze și pentru istoricii secolului al XX-lea, în căutarea unei noi identități pentru întregul continent african.

Cronică *Tarikh El-Fettach* redactată în secolul al XVI-lea prezintă Tombouctou ca fiind unic între orașele din Africa Neagră, din Mali și pînă în Maghreb, prin soliditatea instituțiilor, prin libertățile politice,

puritatea moravurilor, securitatea persoanelor și a bunurilor, clemența și compasiunea pentru cei săraci și pentru străini⁷. Tombouctou ar fi ascuns în perioada în care s-a aflat sub stăpânirea regatului Songai (secolul al XV-lea) minunății și splendori despre care nimeni nu a reușit să povestească cu exactitate⁸. Orașul ar fi fost renumit în Africa și prin școlile sale, în număr de 150 sau 180 (conform informațiilor lui Mohammed ben Ahmed) unde tinerii învățau să citească din Coran⁹. În cronică *Tarikh-Es-Soudan*¹⁰, scrisă în secolul al XVII-lea, este mult accentuată reprezentarea orașului ca centrul cultural unde se întâlneau savanți din toată lumea musulmană¹¹.

Imaginea orașului Tombouctou *important centru de cultură în Africa, cu mari universități unde predau savanți din toată lumea musulmană* este o creație a secolului al XIX-lea având drept bază informațiile sosite pe filieră arabă. Călătorii europeni intră în oraș convinși că vor descoperi universități și biblioteci constituite și funcționând după modelul european. Pentru că realitatea nu corespunde imaginii pre-existente, Heinrich Barth¹², călătorul german în slujba Angliei, care vizitează orașul la 1854 și apoi Oskar Lenz¹³, treizeci de ani mai târziu, crează o altă reprezentare: Tombouctou avusese, în perioada sa de glorie trecută, mari universități, dar nu

⁷ *Tarikh El-Fettach ou Chronique du chercheur pour servir a l'histoire des villes, des armées et des principaux personnages du Tekrour par Mahomoud Kati ben El-Hadj El-Mataouakkel Kati et l'un de ses petits-fils*, trad.francaise O. Houdas et M. Delafosse, Librairie Adrien Maisonneuve, Paris, 1981, p.313

⁸ Idem., p.316.

⁹ Idem., p.315.

¹⁰ *Tarikh-Es-Soudan par Abderrahman Ben Abdallah Ben'Imran Ben'Amir Es-Sa'Di*, trad. en française par O. Houdas, Librairie Adrien Maisonneuve, Paris, 1981

¹¹ În două capitole (IX și X) din cronică sunt prezentate biografiile savanților din Tombouctou.

¹² H.Barth, *Voyage et découvertes dans l'Afrique septentrionale et centrale*, A. Bohne, Paris-Bruxelles, 1866.

¹³ O. Lenz, *Tombouctou. Voyage au Maroc, au Sahara et au Soudan*, Hachette, Paris, 1886

mai rămăseseră decât °colile care funcționau în moschei, copii palide ale fostelor focare de cultură. Primul european care vizitează Tombouctou, francezul R.A.Caillie (1828)¹⁴, nu vorbește despre bogatele biblioteci și despre marile universități, dar subliniază că **toți** locuitorii din Tombouctou sînt capabili să citească din Coran în timp ce în restul Africii a citi este un privilegiu. Felix Dubois, care intră în ora° după cucerirea franceză, îi asigură cititorii că Tombouctou avusese o universitate care funcționa în cadrul moscheii *Sankore* și a cărei faimă depășise spațiul sud-saharian. Nivelul de pregătire al celor care predau aici era foarte ridicat și de multe ori savanșii din lumea arabă nu făceau față exigențelor:

“Tombouctou ne fut pas seulement le plus grand centre intellectuel du Soudan, c’est –à-dire des nègres. Ce fut aussi un des grands centres scientifiques de l’Islam entier. Son Université a été la soeur des universités du Caire, de Fez et de Damasc...Les savants n’étaient pas toujours assez capables pour professer a Sankoré. Un célèbre jurisconsulte du Hedjaz étant arrive dans ce but a Tombouctou trouva la ville pleine de savants soudaniens. Ayant remarqué qu’ils lui étaient supérieur en Droit il se rendit a Fez où il pouvait a enseigner.”

În compunerea reprezentării ora°ului Tombouctou ca centru intelectual vor intra noi imagini după proclamarea independenței țărilor din Africa. Un exemplu concludent este studiul lui Cissoko Sékené, *Intelligentzia de Tombouctou au XV-XVI siècle*¹⁵. Istoricul african construiește imaginea unui Tombouctou centrul intelectual și religios al întregii Africi în secolele XV-XVI, unde se întîlneau savanși și studenți de pe întregul continent. Sursele principale pe care se bazează în argumentație sînt tot cronicile arabe considerate

¹⁴ R.A.Caillie, *Voyage a Tombouctou*, Découvert, Paris, 1982, tom.II, p.225

¹⁵ Cissoko Sékené, “Intelligentzia de Tombouctou au XV-XVI siècle” in *Presence Africaine*, nr.72, 1969.

documente impecabile și drept urmare nesupuse unei analize critice. Scopul amplificării acestei imagini este acela de a construi o identitate pentru întreaga Africă, identitate care să aibă drept bază și unitatea culturală. În acest context fragmentarea politică apare ca o realitate impusă de europeni în perioada colonială și astfel artificială.

Imaginea orașului Tombouctou, *important centru economic și comercial, unde singurul etalon de schimb ar fi fost aurul* este și ea o creație anterioară descoperirii orașului. Creatorii ei sînt negustorii arabi, călătorii europeni și administratorii coloniali. Ibn Battuta nota în cronică că importanța orașului Tombouctou ca loc de întîlnire al caravanelor ce făceau comerț în zonele scîldate de apele Nilului sporește treptat începînd din secolul al XIII-lea¹⁶. Cronică *Tarikh-Es-Soudan* prezintă un oraș -centrul comercial al întregii Africi (*les caravanes affluent à Tombouctou de tous les points de l'horizon, de l'est, de l'ouest, du sud et du nord*¹⁷). Leon Africanul aduce drept dovadă pentru statutul orașului Tombouctou de mare centru comercial multitudinea și diversitatea magazinelor (unde se comercializau chiar și stofe aduse din Europa), bogăția locuitorilor și "moneda" de schimb -bucăți de aur pur¹⁸. La începutul secolului al XIX-lea este accentuată imaginea orașului unde abundă aurul. Cei ce contribuie la recompunerea reprezentării sînt negustorii arabi și administratorii coloniali. *Journal des Voyages* publică în 1820, în traducere din *Litterary Gazette*, relatarea unei călătorii la Tombouctou făcută către 1787 de El-Hage-Abd-Shabeeny. Orașul este locuit -susține el- de negustori bogați din toate țările Africii Negre a căror sursă de îmbogățire este comerțul cu pudră de aur și cel cu sclavi. Veșmintele purtate pe străzile orașului de femeile obișnuite reflectă bogăția neobișnuită, costul lor ridicîndu-se de obicei la 1000 de dolari.

¹⁶ J. M. Cuoq, *Recueil des sources arabes concernant l'Afrique occidentale du VII au XVI siècle*, CNRS, Paris, 1975, p.430

¹⁷ *Tarikh-Es-Soudan*, Op.Cit., p.23.

¹⁸ Léon l'Africain, Op.Cit., pp.467, 469.

Administratorii coloniali "rescriu" poveștile arabilor punând și mai mare accent pe imaginea orașului bogat în aur. Golbery trimite guvernului francez un proiect de extindere a stăpînirii economice asupra întregii Africi pornind din Senegal în care Tombouctou ar fi avut un rol cheie. Speranțele de îmbogățire erau legate de găsirea minelor de aur, care trebuie să fi fost undeva în apropierea orașului¹⁹.

Date despre rolul orașului în viața comercială a Africii sau despre bogăția în aur găsim puține în jurnalele de călătorie ale celor trei europeni care vizitează Tombouctou în anii premergători instaurării stăpînirii franceze. Ei intră în contact cu o altă realitate decît și își imaginaseră despre care preferă să nu ofere prea multe informații pentru că știu că dincolo de curiozitatea etnografică societățile de geografie și guvernele în slujba cărora se aflau aveau și obiective economice. R. A. Caillié se limitează la a face precizarea că locul comerțului cu aur a fost luat de cel cu sare, iar ritmul schimburilor este mult inferior celui din Jenné²⁰. H. Barth spulberă orice iluzie despre potențialul productiv al orașului și este sceptic în ceea ce privește un viitor economic benefic pentru Europa în cazul în care Tombouctou ar deveni un partener comercial sau o piață de desfacere. Argumentele aduse sînt: distanța, deșertul greu de trecut, clima și amestecul de rase. Și imaginea orașului centru comercial este distrusă: *les rues de Tombouctou sont, pour la plupart, peu vivantes et ne trahissent pas l'activité d'un grand centre commercial*²¹.

Imaginarul și are însă propriile legi făcînd să trăiască legenda în toate dimensiunile ei fără a se lăsa incomodată de realitate. În 1880 Lheureux prezenta în romanul său un Tombouctou mare centru comercial, loc de întîlnire pentru caravanele din toată Africa. În anii în care Franța începuse campania de cucerire a orașului, presa

¹⁹ W. B. Cohen, *Français et Africains. Les Noirs dans le regard des Blancs 1530-1880*, Gallimard, Paris, 1980, pp.235-238

²⁰ R. A. Caillié, Op.Cit. pp. 214, 218-219

²¹ H. Barth, Op.Cit., pp.39-40

recompune reprezentarea; imaginile nu mai sînt însă aceleași. Tombouctou apare ca un oraș distrus de stăpînirea tuaregilor, dar neatins de microbul industrializării, care prin poziția sa geografică, într-un climat de liniște politică, poate să renască economic. Despre aurul folosit ca etalon de schimb nimeni nu mai amintește. Imaginea orașului decăzut din punct de vedere economic este transmisă Europei ca un manifest de salvare. După ce Tombouctou intră în stăpînirea Franței imaginile orașului important centru economic și comercial situat pe vechiul drum al aurului revin în reprezentare. În 1895 Charles Schefer publica în limba franceză relatarea călătoriei pe coastele occidentale ale Africii întreprinsă între 1455-1457 de Alvisse de Ca'Da Mosto. Prin această mărturie de călătorie erau aduse informații în plus despre locul pe care îl deținuse Tombouctou în comerțul cu aur în secolul al XV-lea. Informațiile serveau drept argumente pentru justificarea costisitoarei campanii militare dusă de Franța pentru cucerirea orașului și în același timp ar fi trebuit să întrețină convingerea că problemele economice ale metropolei au șanse să se rezolve prin această cucerire.

Imaginea orașului care ascunde *splendide palate și moschei* este și ea o creație a izolării. Prezența unui palat în Tombouctou era una din certitudinile lumii europene. Dicționarele și lucrările științifice apărute la sfîrșitul secolului al XVIII-lea descriu un palat magnific, sursa de informație fiind descrierea făcută de Leon Africanul. În *Descrierea Africii* nu există o prezentare detaliată a arhitecturii palatului, ci doar o precizare – este vorba despre un mare palat :

“Au milieu de la ville se trouve un temple construit en pierres maçonnées avec un mortier de chaux par un architecte de la Bétique, natif de la ville d’Al Mana et aussi un grand palais construit par le même maître ou loge le roi.”²²

²² Léon l’Africain, Op.Cit., p.467.

Nici cronicile arabe nu sînt mai generoase în detalii. Tarikh El-Fettach precizează doar că palatul se găsește amplasat la extremitatea proprietății unui negustor numit El-Hadj- Ag-Ordium²³, iar Tarikh Es-Soudan atribuie construcția palatului lui Kankan-Mousa.

Călătorii care pretind că au ajuns în Tombouctou datorită capriciilor sorții afirmă că au “văzut” palatul și chiar au “locuit” în el. Robert Adams²⁴ (1817). susține că palatul ar avea forma unui pătrat și că este impresionant ca mărime, numai parterul numărînd opt sau zece camere, iar bogățiile pe care le ascunde sînt inimaginabile.²⁵ El-Hage-Abd-Shabeeny, arabul care povestea că vizitase Tombouctou împreună cu tatăl său, în 1787, pe cînd ar fi avut paisprezece ani, descrie palatul regal ca fiind un alt oraș în interiorul cetății:

“Le palais est situé dans le quartier oriental de la ville; il est d’une étendue considérable et a une enceinte avec un porte. Dans l’intérieur de l’enceinte sont plusieurs édifices dont quelque-uns sont habités par les officiers de l’état. Le roi siège souvent à la porte pour rendre justice ou s’entretenir avec ses affidés. Dans cette enceinte est un petit jardin garni de fleurs pour son agrément et de légumes pour sa table. On y voit une fontaine dont l’eau est mise en mouvement par une roue.”²⁶

Este aproape imposibil de identificat cu precizie care sînt originile acestei reprezentări. Călătorul El-Hage-Abd-Shabeeny putea cunoaște cronicile arabe și nemulțumit de lipsa detaliilor și-a lăsat imaginația liberă să creeze. Atît el cît și Robert Adams ar fi putut vizita un alt oraș din Africa pe care l-au confundat cu Tombouctou sau identificarea poate fi produsul imaginației celor ce au redactat

²³ Tarikh El-Fettach, Op.Cit., pp.278-279.

²⁴ *Nouveau voyage dans l’intérieur de l’Afrique fait en 1810, 1811, 1812, 1813, 1814 ou Relation de Robert Adams*, L. G. Michaud, Paris, 1817, p.51

²⁵ Tarikh-Es-Soudan. Op.Cit., p.14

²⁶ “Relation d’un voyage de Feez à Tombouctou fait en ou vers l’an 1787 par El-Hage-Abd-Shabeeny”, in *Journal des voyages*, octombrie 1820, p.87.

jurnalele și explicată prin “foamea” de informații despre cetatea izolată de lume.

Călătorii care au vizitat orașul pe parcursul secolului al XIX-lea nu descriu palatul. R.A. Caillié descrie locuința suveranului negru din Tombouctou ca fiind o simplă casă. H. Barth, posesorul multor informații despre orașul vechi, este convins de existența unui palat care ar fi fost distrus de stăpânirea tuaregilor. Urmele lui trebuie să fi existat undeva la marginea cetății, dar nu mai are timpul necesar să le descopere. Succesorul său în explorarea cetății, germanul Lenz, nu a văzut nici el ruinele palatului, dar este convins că simbolul puterii și civilizației nu ar fi putut lipsi din Tombouctou. Astfel, a acorda deplin credit lui Barth și se părea a fi singura soluție onestă.

Existența edificiilor sacre în orașul Tombouctou a fost invocată în lumea europeană ca cea mai sigură dovadă a unei civilizații strălucite. Și descrierile moscheilor din cetate au ajuns în lumea europeană tot prin filieră arabă. Cronica Tarikh-El-Fettach consemnează existența a două moschei: mocheia Khalid și o alta construită în timpul stăpînirii regelui din Mali la nord de rezidența sa²⁷. Și cronică Tarikh-Es- Soudan amintește tot de două moschei: marea moscheie din Tombouctou al cărei minaret a fost ridicat de sultanul Kaukan-Mousa și mocheia Sakoré, la porțile orașului, cu rol și de punct de observație.²⁸ Informațiile care pătrund în Europa sînt însă contradictorii; Robert Adams și El-Hage-Abd-Shabeeny și informează cititorii că Tombouctou nu are nici temple, nici biserici și nici moschei. O asemenea imagine nu avea însă șanse să devină credibilă. Nu numai că moscheile au continuat să fie “desenate” pe planul imaginar al orașului, dar cînd primul european pătrunde în Tombouctou este convins că “vede” șapte moschei, deși se “limitează” la a descrie numai două. Barth îi asigură pe cei avizi de informație că cetatea sudaneză are trei moschei. Cînd Lenz vizitează orașul nu

²⁷ Tarikh El-Fettach, Op.Cit., pp.278, 335

²⁸ Tarikh Es- Soudan, Op.Cit., pp. 16, 37.

mai găsește decât una singură, dar scrupulos nu poate să infirme celelalte două descrieri, așa că oferă o explicație pentru dispariție: distructiva stăpânire a tuaregilor. În Europa avea să persiste imaginea orașului în care se află trei edificii sacre. În 1923, Georges-Marie Haardt și Louis Audouin Dudreuil prezintă în paginile jurnalului călătoriei lor în automobil dincolo de Sahara și cele trei moschei din Tombouctou: *Djamé Sankoré, Sidi Yaya și Djidiriber*. Probabil că nu le-au văzut, dar „otiau” cu siguranță că ele au existat pentru că acordă deplină credibilitate cercetărilor întreprinse de colonelul Mangeot, comandantul regiunii Tombouctou.²⁹

Îndepărtata istorie a cetății Tombouctou îi fascinează pe europenii veacului al XIX-lea. Și în acest caz informațiile succinte lasă liberă imaginația să lucreze. *Journal des voyages* publică în numărul 36 din 1827 un fragment dintr-o scrisoare semnată de consulul general al Franței la Tripoli- Rousseau- și citită în oedinea Societății de Geografie din Paris. Articolul se intitulează: „Origine de Tombouctou d’après les auteurs Arabes. Détails sur les tribus qui habitent cette ville et ses environs” și cuprinde o legendă a întemeierii cetății preluată din scrierile savantului tombouctian Ahmed Baba:

“Une femme de la horde de Touariks nommée Buktou était établie sur les bords du Nil des Nègres dans une cabane ombragée par un arbre touffu; elle possédait quelques brebis et aimait à exercer l’hospitalité envers les voyageurs de sa nation qui passaient par là . Son habitation ne tarda pas à devenir un asile sacré, un lieu de repos et de délices pour les tribus circonvoisines qui l’appelaient Tin-Buktou, c’est-à-dire propriété de Buktou.”

H.Barth, călătorul german în slujba Angliei, rezumă informațiile despre fundarea cetății pe care le-a aflat în timpul oederii în oraș.

²⁹ G. M. Haardt, L. Audouin-Dubreuil, *Le raid citroen. La première traversée du Sahara en Automobile de Touggourt a Tombouctou par l’Atlantide*, Paris, 1923

Citează tot cronica lui Ahmed Baba identificînd-o cu cea a lui Tarikh Es-Soudan.³⁰ Fondatori sînt recunoscuți a fi tuaregii, iar secolul întemeierii, secolul al XII-lea. Nimic din legenda care ar fi fost consemnată în cronica lui Ahmed Baba nu se regăsește în aceste pagini, deși ea apare în datele esențiale și în cronica Tarikh-Es-Soudan.³¹ Barth oferă chiar o altă explicație pentru numele orașului:

“Tombouctou literment “corps” ou “cavité” qui s’appliquait aux excavations existant dans les digues de sables de la contrée. Les Imoscharh changèrent ce nom en Toumbutkou qui devient par le temps Toumboutkou ou comme les Arabes l’écrivent et le prononcent presque généralement aujourd’hui Timbouktou.”³²

V.Verneuil propune publicului european o altă legendă fondatoare. Întemeierea cetății s-ar datora prinșului Bélelle, fiul puternicului suveran Mammouth și ar fi legată de povestea de dragoste dintre prinș și frumoasa Djazella răpită de un nobil războinic bambara pentru a deveni soția suveranului Haramtal și regină în Segu. Bélelle învinge pe regele din Segu și îi aduce iubita acasă, iar în cinstea victoriei fondează orașul Tombouctou, care va deveni, completează autorul, un oraș puternic și înfloritor, loc de întâlnire pentru toate caravanele.³³ Verneuil ar fi auzit povestea, în timpul călătoriei sale în Senegal, de la Manar cel mai mare poet din Africa centrală.³⁴ Deși

³⁰ H. Barth, Op.Cit., p.8

³¹ “Au début c’est là que se rencontraient les voyageurs venus par terre et par eau. Ils en avaient fait un entrepot pour leurs ustensiles et leurs grains. Bientôt cet endroit devient le carrefour des voyageurs qui passaient à l’aller et au retour. Ils confiaient la garde de leurs objets à une esclave appelée Tombouctou mot qui dans la langue du pays signifie “la vieille” et c’est d’elle que ce lieu béni a pris son nom”, Tarikh –Es-Soudan, Op.Cit., p.36

³² H. Barth, OpCit, p.6

³³ V. Verneuil, *Mes aventures au Sénégal. Souvenir de voyage*, Imprimerie cooperative, Paris, 1858, pp. 252-255

³⁴ Idem, p.248

legenda este mereu alta, ceea ce persistă este încercarea de fixare a originilor cetății într-un trecut foarte îndepărtat.

Fondarea cetății în secolul al XII-lea de către tuaregi, existența unei perioade de maximă înflorire în secolele XV-XVI, intrarea într-o perioadă de decădere de la sfârșitul secolului al XVIII-lea sînt prezentate astăzi în istoriografia africană drept date incontestabile și folosite ca argumente pentru a susține că întregul continent african are o istorie cel puțin la fel de veche și de glorioasă ca cea europeană. Încadrabilă perfect într-o asemenea tentativă este lucrarea lui Cissoko Sékené, *Tombouctou et l'empire Songhay*³⁵ unde primul capitol se vrea o analiză asupra legendei fundării în varianta propusă în cronicile Tarikh- Es- Soudan și Ahmed Baba și în jurnalul călătoriei lui Heinrich Barth și în același timp o demonstrație a vechimii civilizației urbane africane.

Tot din izolare s-a născut în Europa începutului de secol XIX și o altă imagine, total diferită, care nu va face carieră: Tombouctou orașul canibalilor. Ea a fost lansată prin revista *Journal des voyages* și se înscrie într-o reprezentare mai largă a Africii Negre ca pămîntul monștrilor și antropofagilor. În numărul 24 din 1824 revista publica povestea călătoriei unui cetățean american Jonathan Washington Muggs, fiul unei slave din Tombouctou. J.W.Muggs ar fi ajuns în urma unui naufragiu pe coastele Africii unde toți membrii echipajului au fost făcuți prizonieri de triburile sălbatice *Mandigues*, cei sănătoși au fost vinduți ca sclavi, iar cei bătrîni și bolnavi au constituit felul principal la mesele organizate pentru cinstirea idolului spiritual *Mumbo-Jumbo*. Marinarul american ar fi fost crușat pentru că vorbea "limba africanilor" învățată de la mama sa. Noii stăpîni au crezut povestea "tombouctianului" făcut prizonier încă din copilărie, care își schimbase culoarea pielii în anii petrecuți în Statele Unite și i-au acordat permisiunea de a se reîntoarce în orașul natal. În descrierea

³⁵ Cissoko Sékené, *Tombouctou et l'empire Songhay (Epanouissement du Soudan Nigérien aux XVe-XVIe siècle)*, Dakar, Abidjan, 1975

făcută ora^oului de cetă^șeanul Georgiei se regăsesc ^oi imaginile care îl consacraseră, dar toate alterate prin practicarea canibalismului, obicei ce cuprinsese întreaga Africă ^oi căruia Tombouctou nu i se putuse sustrage. Palatul domină majestuos întregul ora^o, dar accesul la el se face printre două piramide de cranii ^oi o mulțime de soldați înarmați cu arcuri cu săgeți otrăvite. Regele este monstruos; de talie foarte mică, cu trăsăturile diforme ^oi ochii injectați î^oi prime^ote supu^oii ^oi musafirii a^oezat pe un tron de cranii ^oi ținând în mână o piele de crocodil în loc de sceptru. Locuitorilor din Tombouctou le plac stofele ^oi parfumurile fine ^oi chiar au obiceiul de a scrie poezii. Insu^oi Muggs ar fi început să traducă un poem în care se poveste^ote cum se prepară diferite feluri de mîncare din carnea prizonierilor de război.

Reprezentările ora^oului Tombouctou în parte contradictorii, amestec de imagini fantastice ^oi reale sînt încă dificil de supus unei analize sistematice. Situat într-un spațiu inaccesibil ora^oul "există" multă vreme în afara existenței, iar realitatea lui rămîne una eminentamente mentală. Tombouctou imaginar nu se construie^ote respectînd regulile utopiei . Ora^oul utopic implică cu necesitate o dimensiune absolută, transcendentă ^oi, într-o anumită măsură "trans-umană", ideală, o instaurare a unei culturi ^oi/sau ideologii superioare în realitate. Tombouctou imaginat are caracteristicile proprii ora^oelor nemiîntîlnite definite ca locuri ale excelenței, nu ale perfecțiunii, dimensiunea morală nefiind în mod necesar adiacentă. Diversele imagini prin care a fost reprezentată în timp cetatea sudaneză sînt mărturie a mecanismelor prin care o realitate devine ficțiune ^oi o ficțiune realitate în condițiile izolării.

Résumé

Les “villes non rencontrées” anticipent l’élan colonial ou en découlent; elles constituent une méthode efficace de stimuler l’imagination des explorateurs- aventuriers, des commerçants, des scientifiques au service des gouvernements ou des sociétés de géographie, des officiers des troupes coloniales. Tombouctou est une telle ville. Au début du XIXe siècle, les Européens ne l’avaient pas encore visitée. Son isolement a des multiples causes. Située au-delà du Sahara, désert considéré comme infranchissable, dans l’Afrique Noire représentée dans le mental collectif européen ou comme le Paradis sur la Terre, ou comme incarnation terrestre de l’Enfer, Tombouctou était sous le contrôle des Touaregs, tenus pour le plus sanglant des peuples du désert; la ville était donc interdite à la curiosité des Européens. L’imagination a cependant complété l’ignorance. Les attributs associés à la représentation de la ville constituent une histoire éloignée dans un espace unanimement jugé comme sans histoire; centre culturel de l’Afrique, Tombouctou aurait eu des universités et des bibliothèques au XIIe siècles déjà, son architecture aurait été parfaite, son activité commerciale aurait réuni les “deux Afriques” séparées par le désert (l’or y aurait été le seul moyen de change). Même lorsque les Français sont devenus maîtres de la ville, lorsque celle-ci est donc sortie de l’isolement et semblait dévoiler tous ses secrets, les images formées *a priori* se superposaient aux images issues de l’expérience directe et empêchaient la destruction de la légende.